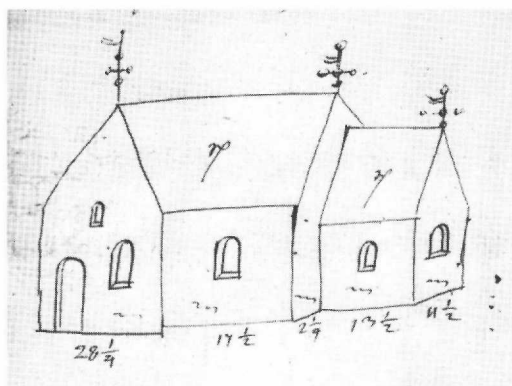




Hedesunda kyrka. Efter teckning år 1690 av Ulf Christofersson.

4. Hedesunda kyrka

Litteratur: B 1090, L 1048. J. Bureus, Anteckning år 1600 (i: Sumlen, Fa 12, bl. 231; tryckt i Svenska landsmålen 24:de h., 1886, bih. I, 2, s. 238); Ransakningarna 1684 (F 1 9:5, tryckt i Ransakningar efter antikviteter bd 1, h. 1, 1960, s. 182); Ulf Christofersson, Gästerikelandz Antiquiteter Afriktade uti H^r Secreterarens Joh. Hadorphii närvaro ifrån den 2 till den 19 Septemb^r A:º 1690 (F 1 7 b); J. Peringskiöld, Monumenta 5 (Fh 5); E. Alrot, De Gestricia, Pars prior (diss. O. Celsius, 1720) kap. III, § VII, s. 38; O. Celsius, Svenska runstenar (Fm 60) 2, s. 219, Anteckning i Bautil (R 556 A); A. Hülphers, Första Utkast efter Dagboken til Gestrik och Gefle Beskrifning på resan 1758 s. 42 (Cd 9, Västerås stadsbibliotek), Beskrifning öfwer Norrland och Gefleborgs Län, Afd. I (1793), s. 266; N. J. Ekdahl, Samlingar A 14 D b (ATA), Berättelse till Vitterhetsakademien om de Wettenskapliga Forskningsresor, som blifvit företagne åren 1827–1830 i Norrland, uppsatt och afgifven 1833 (ATA, Norrländska saml. II H); O. von Friesen, Upplands runstenar (1913), s. 67; E. Salvén, Bonaden från Skog (1923), s. 144; E. Brate, Svenska runristare (1925), s. 99; E. Bellander, Inventering av fasta fornlämningar i Hedesunda sn 1931 (ATA), Gästriklands järnåldersbebyggelse I (Från Gästrikland 1938), s. 60, II (Från Gästrikland 1944), s. 38; S. B. F. Jansson, Runinskriftsinventering 1945 (ATA).

Avbildning: Ulf Christofersson, bläckteckning 1690 i a. a.; Hadorph och Christofersson, träsnitt (i Peringskiölds Monumenta; återgivet i B 1090 och i Bellander, Gästriklands järnåldersbebyggelse I, s. 59).

Denna runsten, som en gång har legat i medeltidskyrkans vapenhusdörr, är sedan länge försvunnen; stenen har vid många tillfällen sökts förgäves.

Johannes Bureus, som år 1600 befann sig på resa i Gästrikland, nedtecknade då i korthet några iakttagelser om runstenar. Det heter där bl. a.: »Häsunda 3 stenar i Wåkn h. dö:». Bureus uppgift, att tre [run]stenar fanns i vapenhusdörren, kan förefalla överraskande.¹ Då fornminnena i Hedesunda ting »ransakades» i oktober 1684 var nämligen endast *en* runsten synlig i kyrkdörren, tydligen Gs 4; se nedan, där *Ransakningarna* citeras. Anledningen till att blott en runsten där nämns måste vara, att Hedesunda medeltidskyrka hade byggts om på 1660-talet och att de två andra stenarna i samband med ombyggnaden hade kommit undan. Intressant är, att en med runstensornamentik försedd sten upptäcktes år 1954 liggande i ingången till det år 1775 uppförda tornet. Det förefaller onekligen ganska sannolikt,

¹ Bureus har bevisligen icke bland sina »3 stenar» inräknat en i *Ransakningarna 1684* nämnd, »rätt wed Kyrckiodören, innan till» liggande *gravsten*. Denna sten blev nämligen ej inlagd vid kyrkodörren förrän ett 60-tal år efter Bureus' besök på platsen år 1600. Gravstenen flyttades in från kyrkogården först på 1660-talet, i samband med en ombyggnad av kyrkan. Detta framgår alldeles klart av de upplysningar om denna gravsten, som lämnas i *Ransakningarna 1684*: »Desuthan ligger rätt wed Kyrckiodören, innan till, som doch till förende, och för än Kyrckian på södre sijdan uthbygdes, legat på Kyrckio Gården, en lijksteen rundt kring med uthuggne Munkebostäfw, och mitt uppå en kalck, hwaraff præsumeres den samma fordom warit någon Präst tillhörig, hwilken Steen, en eller annan i Sochnen sig fullan welat tillägna, men ingen har kunnat wijsa något skääl där till, ej heller weet någon det ringeste säija sig någonsin hört aff hwem den må wara dijt Lagder.»

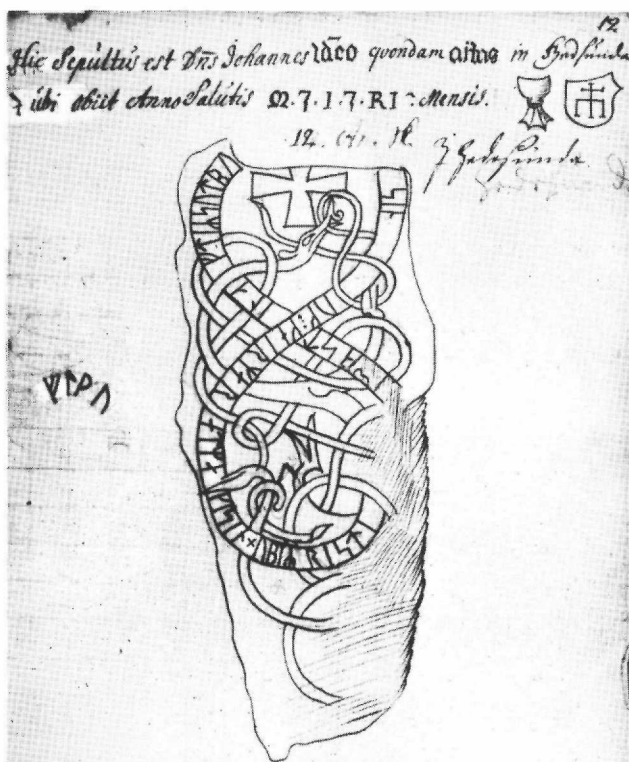


Fig. 15. Gs 4. Hedesunda kyrka. Efter teckning år 1690 av Ulf Christofersson.

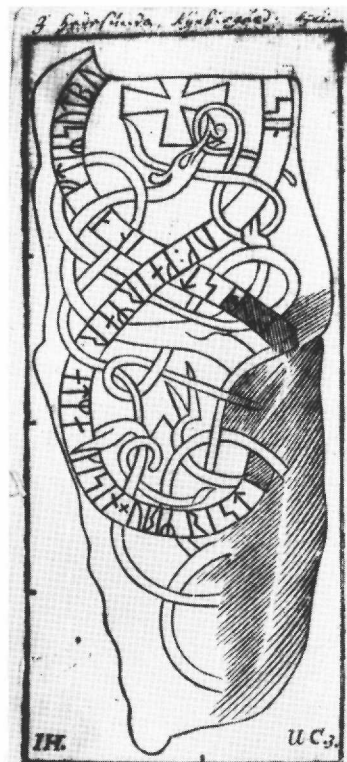


Fig. 16. Gs 4. Hedesunda kyrka. Efter träsnitt i Peringskiölds Monumenta (B 1090).

att denna sten (Gs 5) är en av de två andra stenarna som Bureus år 1600 såg i medeltidskyrkans vapenhusdörr. Se vidare Gs 5. Vart den tredje stenen har tagit vägen är ovisst. Visserligen finns ännu en runsten inom socknen, nämligen Gs 6 Hade. Denna svårt skadade sten blev bekant för forskningen först på 1700-talet och det är ej helt otänkbart, att den har förts från kyrkan till herrgården Hadeholm. Det sannolika är emellertid, att den runstenen ursprungligen har rests på den gamla gårdens mark; se nedan s. 53 f.

Utförligare uppgifter om en runsten i Hedesunda kyrka lämnas i den rannsaking, som år 1684 insändes av befallningsmannen Samuel Forsell: »Vthi ingången mitt under Kyrckio döören ligger en Runnesteen, hwilken Pastor locj, Mester Peder Celenius, berättar wara afsatter uthi sahl: Werelij tijdh.»² Att det är Gs 4 som åsyftas framgår av teckningen i *Gästerikelandz Antiquiteter*; se fig. 15. I registret till detta arbete – se s. 14, fig. 2 (nr 12) – anger Ulf Christofersson platsen för runstenen vara »Wti Hedesunda Wapn huus dör» (B 1090: »Hedesunda Sockn. I Kyrkodörren»).

² P. Celenius var kyrkoherde i Hedesunda åren 1674–1686; O. Verelius (1618–1682), fornforskare, assessor i Antikvitetskollegium, riksantikvarie. Verelius var död sedan två år, när denna *Ransaking* skrevs. Kyrkoherde Celenius uppger alltså, att runstenen var avritad – »afsatter» – i salig »Werelij tijd». Vad han närmare menar med denna uppgift framgår av följande rader ett stycke längre mot slutet i samma källa: »Pastor berättade och att betienten uthi Archivo Regni M:r Ericus Wennæsius nyligen varit i Sochnen, och ej allenast frågat efter sådane Antiquiteter och Monumenter, uthan och afskrifwit hwad på bägge Stenarne uthuggit och skrifwit är.» Med de »bägge Stenarne» åsyftar Celenius Gs 4 och den ovan i not 1 behandlade gravstenen. – Om aktuarien Erik Wennesius se Gs 1, not 1.

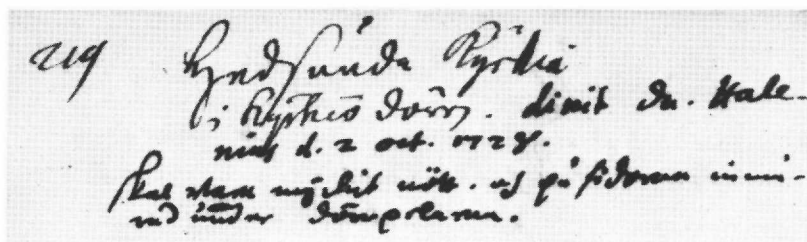


Fig. 17. Gs 4. Hedsunda kyrka. Efter O. Celsius i F m 60: 2.

E. Alrot har enligt sin uppgift i dissertationen *De Gestricia* undersökt tio gästrikiska runstenar, bland dem också den sten »i tröskeln till Hedsunda kyrka, som trampas under fötterna»: *in limine templi Hedsundensis calcatur*. (Om runstensuppgifterna i *De Gestricia* se ovan Inledning, s. 15.) – I sin anteckningsbok »Svenska runstenar» (F m 60: 2) noterar Olof Celsius: »Hedsunda Kyrkia i kyrkio dörn. dixit dn. Halenius d. 2 oct. 1728. skal vara myckit nött. och på sidorna inmurad under dörrpelarna.» Se fig. 17. I sitt exemplar av *Bautil* (1750) har Celsius inskrivit en likartad uppgift (på B 1090): »1728 mycket nött wid dörrpelaren ref. dn. Halenius 2 oct.»³

Hülphers konstaterar vid sin redogörelse för Hedsunda kyrka (i a. a. 1793), att den »til sin första anläggning [war] uråldrig, men blef såsom trång och förfallen nedrifwen 1773 ... Utom en gammal Chorkåpa finnas inga ålderdoms märkvärdigheter». Han tillägger emellertid i en not på s. 266: »En Runsten har ock här warit insatt i muren.» På ett annat ställe (a. a. s. 277) framhåller Hülphers om socknen i dess helhet: »Ålderdoms Minnen förekomma icke af värde; högar ses på sina ställen, som fordom blifwit hopkastade, men osäkert til hwad ända.»

När C. F. Wiberg under sin antikvariska forskningsresa år 1864 kom till Hedsunda socken »blefvo Runstenarne det första föremålet för ref.s efterforskningar; men hvarken å kyrkogården eller å den så kallade Kungsgården ... hade man ringaste spår efter någon runsten».⁴

Också senare har fruktlösa försök gjorts att återfinna stenen. Sålunda räknar Bellander i sin inventering år 1931 runstenen till »försvunna runstenar»; i *Gästriklands järnåldersbebyggelse* (1938) anmärker han: Stenen »är nu försvunnen men lär vara inmurad i kyrkan». – Vid runinskriftsinventeringen 1945 antecknade jag, att stenen förgäves söktes: »Gamla personer i Hedsunda, som jag samtalade med – bland dem den 79-årige kyrkvärden Anders Andersson – antog att runstenen hade flyttats och låg dold under kyrkbänkarnas träpallning. Kyrkvärden sade sig icke minnas runstenen, men han visste, att det gamla tegelgolvet från 1700-talet låg orört under bänkpallningen. Kyrkvaktmästare Skog hade enligt uppgift hört äldre personer omtala, att en runsten skulle ligga under pallningen, men ingen hade kunnat närmare utpeka platsen ... Eftersom de inhämtade upplysningarna måste betraktas som vaga, vågar jag icke föreslå någon närmare undersökning av kyrkgolvet.»

Runstenen måste ha försvunnit någon gång mellan 1728 och 1864. Alrot hade ju enligt *De Gestricia* (1720) »undersökt» (lustrare contigit) Hedsundastenen och Celsius hade 2/10 1728 av komministern i socknen Pehr Halenius fått uppgifter om den nötta runstenen, som då delvis var dold under dörrpelarna.

³ Den »Hal(l)enius som Celsius här hänvisar till är Pehr J. Halenius (1691–1770). Han blev komminister i Hedsunda år 1721.

⁴ Det är något överraskande, att Wiberg har sökt efter runstenar »å kyrkogården» och »å den så kallade Kungsgården» i Hedsunda. I *Bautil*, som han hänvisar till, uppges ju att den försvunna Gs 4 skall ligga »i Kyrkodörren» och den »Kongsgård», som där åsyftas, ligger i Österfärnebo socken. Det förefaller som om Wiberg har kommit att förväxla socknarna. – Karl Hedberg gör sig skyldig till ett påfallande misstag, när det gäller Gs 4; han är tydligen av den uppfattningen, att den nu förkomna Gs 4 är identisk med Hadestenen (Gs 6). Se nedan s. 56.

Det förefaller mig troligt, att runstenen försvann i samband med att största delen av medeltidskyrkan revs år 1775. Då uppfördes också den nuvarande tornförsedda kyrkan. Ingången till det 1775 byggda tornet »är en medeltida portal av Gotländsk kalksten fr. 1230–60»; en rundbågig avtäckning i tegel utfördes då den nuvarande kyrkan byggdes (se *Sveriges Kyrkor, Gästrikland* h. 2, 1936, s. 182 f.). Den på Gotland beställda portalen har självfallet tillhört Hedesunda medeltidskyrka och den torde ha prytt kyrkans sydingång. Där har runstenen blivit inlagd som tröskelsten »mitt under Kyrkio döören», när Hedesunda kyrka byggdes på 1200-talet. Då tornet uppfördes 1775, flyttades den vackra gotländska portalen till den nya ingången, men runstenen försvann. Det är möjligt, att den infogades hel eller sönderslagen i den nya kyrkan på någon annan av oss okänd plats. Bellanders påstående (i *Från Gästrikland* 1944), att runstenen är inmurad i kyrktornet, kan betecknas som en ren gissning.

När man år 1954 påträffade en ristad sten i den nuvarande ingången till kyrkan, låg det nära till hands att förmoda, att man därmed hade återfunnit den försvunna runstenen. Så var emellertid ej fallet; fyndet visade sig vara en hittills okänd sten. Se Gs 5, nedan s. 51 f.

Enligt skalan på Hadorphs och Christoferssons träsnitt har runstenen Gs 4 varit omkring 225 cm hög och 90 cm bred. Stenens topp låg då dold under portalen och därför har runorna på toppstycket icke kunnat läsas av Hadorph och Christofersson. Också största delen av övre korsarmen, som torde ha stuckit in i runslingan, har legat dold. Nedtill till höger har ristningsytan tydligen varit skadad (genom tramp?); därigenom har en del av inskriftens början och vissa ornamentsdetaljer gått förlorade.

Inskrift (enligt teckningen från år 1690):

... -a stin aftir sut bu ... sin uk : keirmar at maki sin × ubir risti

5 10 15 20 25 30 35 40 45

... (ræis)a stæin æftir Sot(?), bo(anda) sinn, ok Gæirmarr at mag sinn. Øpir risti.

»... (res)a stenen efter Sot(?), sin man och Germar efter sin måg. Öpir ristade.»

Den försvunna runstenen tillhör sålunda den produktive runmästaren Öpirs signerade verk. Ristningen, som är den nordligaste hittills kända av Öpirs många signerade arbeten, visar flera för honom utmärkande drag, såväl vad ornamentik som runformer beträffar. Sålunda har korset en hos denne ristare vanlig, mycket enkel form; runslingan har tydligen utgjorts av endast *en* orm, utformad som en åtta.

Det kan emellertid framhållas, att inskriften i ett avseende, av den gamla teckningen att döma, avviker från hans andra signerade ristningar på ett iögonfallande sätt. På Hedesundastenen saknas nämligen ordskillnadstecken utom i två fall, medan Öpir eljest har skiljetecken mellan, praktiskt taget, varje ord. På Gs 4 finns ordskillnadstecken endast efter 21 **k**, där det består av två punkter (:) och efter 37 **n**, där det har formen av ett litet kryss. Denna påfallande olikhet mellan Gs 4 och Öpirs andra ristningar torde emellertid bero på, att granskarna icke har iakttagit skiljetecknen. Man bör ha i minnet, att runstenen hade legat som tröskelsten i mer än fyra hundra år, när Hadorph och Christofersson undersökte ristningen. (Komminister Halenius meddelar ju Celsius några årtionden senare, att stenen är »myckit nött».) De små skiljetecknen, sannolikt runda punkter, torde ha varit svåra att upptäcka i den slitna ristningsytan. Likaså kan ju 38 **u** ha varit stunget; ristarnamnet var kanske **ybir**, i stället för **ubir**.

Hedesundastenen är rest av två personer, en av dem en kvinna. Hennes namn har gått förlorat på grund av skador på det parti av ristningen, där inskriften har börjat. Däremot var den manlige resarens namn väl bevarat. Han har hetat *Gæirmarr*. Namnet är ovanligt, det är hittills endast belagt på ytterligare två svenska runstenar, båda från tiohundratalet. Den ena av dessa är uppländsk (U 951), den andra sörmländsk. På den uppländska stenen, som står vid Säby i Danmarks sn, är namnet ristat **kirmar**. Det sörmländska belägget påträffades år 1959 på en runsten, som då låg inmurad i Västerljungs kyrka; där är namnet ristat på nästan samma sätt som på runstenen i Hedesunda kyrka: **kairmar**. (Om

Västerlundsstenen se S. B. F. Jansson i *Fornvännen* 1959, s. 263 f. och *Runinskrifter i Sverige*, 2. uppl. 1977, s. 104 f., 150, 151.) I det norska och danska runinskriftsmaterialet är namnet ej belagt. Medeltida svenska belägg saknas, medan det i Danmark finns enstaka exempel på detta namn. I forntyska källor påträffas namnet.

En tolkningssvårighet ligger i runföljden 12–19 **sutbu ... sin**, vari naturligtvis namnet på den man till vilkens minne stenen restes måste ingå. Det finns visserligen ett par sammansatta mansnamn som i uppländska runinskrifter börjar med **sut** ..., men dessa namn – **sutari** (U 437) och **sutlak** (ack., U 876) – kan ju ej inpassas i Hedesundastenen **sutbu ...** Runföljden anknyter icke till något av mig känt namn i vikingatidens stora nordiska skatt av personnamn. Svårigheten med runföljden **sutbu ...** har åtminstone till en del sin grund i att icke något ordskillningstecken här finns (på teckningen), men ligger huvudsakligen i, att inskriften här vid toppen är defekt. Toppen av stenen kan ha varit avslagen, men det troliga är, att den har legat dold under portalen och därför icke var åtkomlig för de båda granskarna. Det naturligaste torde vara att på detta ställe supplera inskriften på följande sätt: **æftir : sut : buanta : sin**. Det bör emellertid framhållas, att Öpir i andra signerade inskrifter ristat det supplerade ordet på annat sätt: **bonta, boanta** (ack.). Redan Brate har med tvekan uppfattat inskriften på detta sätt, vilket framgår av hans tolkning i *Svenska runristare* (1925): »– resa sten efter Sund, sin make (?) ...»

Om suppleringen **bu[anta]** är riktig, skulle enligt teckningen den döde mannens namn av Öpir ha återgivits **sut** (ack.). Brate tolkar det som »Sund», vilket knappast kan vara riktigt; ett sådant mansnamn har såvitt jag vet aldrig belagts. Däremot är ett mansnamn *Soti*, ristat **suti** eller **soti**, säkert styrkt i runinskrifter (fyra belägg från Uppland). Namnet är ju f. ö. väl känt från hela norden. *Soti* är avlett av subst. 'sot' och innebörden är 'den svartmuskige'. Det skulle vara frestande att här räkna med en felristning eller felläsning: **sut** i st. f. **suta** (ack.). Inskriften skulle då ha lytt ... *æftir Sota, boanda sinn*.

Det är emellertid icke tilltalande att här räkna med felläsning (eller felristning), även om ett annat tydligt fel finns i texten, nämligen **maki** i st. f. **mak**. Ordet *kan* här vara ristat efter uttalet.

För min del föredrar jag därför att antaga ett mansnamn **Sotr*. Förslaget har dock två uppenbara svagheter: dels är ett sådant mansnamn (i likhet med det av Brate antagna »Sund») aldrig belagt, dels skulle man nog ha väntat, att Öpir snarare skulle ha ristat **sot** (ack.). Förslaget att Gs 4 skulle vara rest till minne av en man som har hetat *Sotr* är sålunda osäkert. (Även som tillnamn har *Sot* tydligen varit mycket sällsynt; hittills endast ett belägg, *Peder Sooth*, Häverö 1491.)

Eftersom runstenen redan på 1200-talet fördes till kyrkan för att användas som tröskelsten, kan man ej veta var det vackra minnesmärket ursprungligen restes. Bellander anser, att runstenen »med all säkerhet ursprungligen stått på kyrkogården»; se *Från Gästrikland* 1944, s. 38. Denna åsikt är av allt att döma oriktig. Däremot är det sannolikt, att runstenen har stått någonstans i närheten av den plats där Hedesunda kyrka byggdes.

5. Hedesunda kyrka. Nu i Gävle museum

Pl. 2

Litteratur: Gefle Dagblad den 3/11 1954; O. Källström, Rapport (osign. och odat., Gävle museums arkiv); S. B. F. Jansson, Skrivelser till Riksantikvarieämbetet den 23/9 och 1/11 1976 (ATA).

I samband med en år 1954 pågående restaurering av Hedesunda kyrka påträffades en hittills okänd, rikt ornerad sten, liggande intill huvudingången till kyrkan. Stenen, som låg med den ristade sidan nedåt, blev tyvärr sönderslagen innan man upptäckte, att den var ristad.